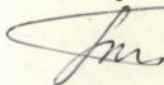

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ГРИЛІХЕС ДМИТРО ВОЛОДИМИРОВИЧ

**ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ
ІМПЛІКАТИВНИХ ЗВ'ЯЗКІВ
В ОПИСІ ПРИРОДИ ТА ІНТЕЛЕКТУ**

Спеціальність 09.00.08 — філософські питання
природознавства і техніки

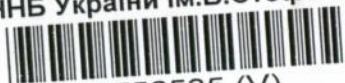
АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата філософських наук

Харків

1994

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00756535 (V)

А 100520.534
ХАРКІВСЬКА ДІЯКА

ГРІНІХЕС ДІМТРО ВОЛОДІМІРОВИЧ

В ОПИСІ ПРИБОРІВ ТА ІНТЕЛЕКТУ
ІМПЛІКАЦІЙНИХ ЗВ'ЯЗКІВ
ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

природознавств і техніки
Спеціальність 09.00.08 — філософські питання

АВТОРЕФЕРАТ

кандидата філософських наук
інституту на здобуття наукового ступеня

Харків

1994

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ГРИЛІХЕС ДМИТРО ВОЛОДИМИРОВИЧ

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ІМПЛІКАТИВНИХ ЗВ'ЯЗКІВ
В ОПИСІ ПРИРОДИ ТА ІНТЕЛЕКТУ

Спеціальність 09.00.08 — філософські питання
природознавства і техніки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата філософських наук

Харків

1994

АВ 29.531

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Харківському державному університеті.

Науковий керівник:

доктор філософських наук,
професор
Цехмістро І. З.

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук,
професор
Середа Г. К.

кандидат філософських наук,
доцент
Штанько В. І.

Провідна організація: Харківський інженерно-педагогічний інститут

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

Захист відбудеться « 12 » квітня 1994 р.

о « 13⁰⁰ » годині на засіданні Спеціалізованої вченої ради Д 02.02.05 при Харківському державному університеті за адресою: 310077, м. Харків, пл. Свободи, 4. ауд. 4-49.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Харківського державного університету за адресою: 310077, м. Харків, пл. Свободи, 4.

Автореферат розісланий « 10 » березня 1994 р.

Вчений секретар Спеціалізованої вченої ради, кандидат філософських наук

Л. Морозко Морозко Л. Г.

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дисертації обумовлена перш за все тим, що поняття імплікативно-логічного зв'язку, що виникло в результаті філософського осмислення досягнень сучасної науки, і зокрема, квантової фізики, можливо відкриває шлях до змістовного опису специфічних особливостей реальності, з якими прийшлося зіткнутися дослідникам у різних галузях знання. На даний момент перед філософією науки гостро стоїть питання про те, як повинні бути перетворені уявлення про реальний світ, щоб вони відповідали результатам досліджень, що викривають притаманні дійсності, незвичайні особливості та ефекти.

Досягнення квантової механіки виявили незадовільність класичної картини реальності, яка припускає незалежне від людської свідомості і діяльності існування відокремлених об'єктів. При цьому були запропоновані різні засоби удосконалення застарілих уявлень. Одним з важливіших напрямків цього удосконалення є відновлення паритету між цілісним і множинним аспектами дійсності, який був порушений у ході розвитку науки. Формуванню уявлень про цілісну реальність присвячені роботи Н. Бора, В. Гейзенберга, В. О. Фока, О. Д. Александрова, Д. Бома, Дж. Холтона, П. Теллера, Г. Степпа, А. Шимоні, О. І. Панченка, В. І. Аршинова, І. З. Цехмістро, О. В. Тягло та інших вітчизняних та зарубіжних авторів.

Вчені, які мислять за традицією Н. Бора, експлікують цілісність як єдність системи, що досліджується, та вимірювальних приладів, представники іншого напрямку, такі як Дж. Уїлер, Б. д'Еспанья, схиляються до того, щоб пояснювати ефекти мікросвіту нероздільністю спостерігача і подій, які він спостерігає, та властивостями інтенціальності свідомості. Близької точки зору, яка припускає матеріально-ідеальну потенціальність дотримується А. А. Гриб. Проте, як видно, джерелом всякої єдності, як цілісності експериментальної ситуації, так і цілісності спостереження, є вихідна неможливість буття. На рішення проблеми осмислення нетривіальних ефектів квантової фізики, яка виходить з діалектики єдиного-множинного, спрямовані роботи Д. Бома, В. О. Фока, П. Теллера, Г. Степпа, І. З. Цехмістро, О. В. Тягло та інших. При цьому, якщо зарубіжні дослідники виходять в основному з того, що треба змінити уявлення про зв'язки між актуально існуючими об'єктами, то концепція цілісності, що розвивається вченими групи проф. І. З. Цехмістро, в рамках якої і виникло на базі узагальнення уявлень В. О. Фока поняття імплікативного зв'язку, передбачає експлікацію цілісності в додатковому до актуально-множинного зрізі дійсності. Уявляється, що по-

Будова концепції імплікативних зв'язків є необхідним кроком на цьому шляху рішення проблеми перетворення картини реальності.

Особливої уваги заслуговують імплікативні зв'язки в силу свого споріднення з явищами психіки. Пошук спільності між «внутрішнім» та «зовнішнім» світом людини завжди був і залишається темою філософських роздумів. Тому, якщо знаходиться новий матеріал для таких досліджень, його розгляд завжди є привабливим, бо він може привести до філософських та методологічних узагальнень, сприяти перетворенню наукового і філософського світогляду. Зіставлення та спільне дослідження імплікативно-логічних зв'язків в описі природи та інтелекту повинно дати можливість по-новому поставити питання, що стосуються до суміжних галузей наук про природу та мислення. А вони, як правило, є «точками росту» сучасної науки.

Про рівень розробки теми можна говорити тільки стосовно до досліджень в галузі основ квантової фізики. При цьому, незважаючи на те, що важливіші особливості розглянутих в роботі зв'язків відкриваються у дослідженнях цілого ряду авторів, обґрунтування та змістовного розкриття суті феномена імплікативності у повному обсязі ще нема. Так на «несиловий» характер незвичайних зв'язків вказують роботи О. Д. Александрова та В. О. Фока¹. Дослідження Г. Степпа² підводять до розуміння специфіки квантової нелокальності, яка знаходить прояви в імплікативних зв'язках. О. І. Панченко³ підкреслює синхронний характер причинності, яку вони формують. А. А. Гриб⁴ фіксує потенціальний характер реальності, що конституїрована імплікативними зв'язками. Однак всі ці роботи не мали цілком концептуалізацію уявлень про імплікативність і саме поняття імплікативного зв'язку в них відсутне.

Постановка проблеми імплікативності і підхід до її рішення намічено у роботах І. З. Цехмістро⁵. Він відповідає зауваженню В. О. Фока про логічний характер зв'язку між системами у ситуації експеримента Ейнштейна-Подольського-Розена.

¹ Александров А. Д. Связь и причинность в квантовой области // Современный детерминизм. Законы природы.— М., 1974; Фок В. А. Начала квантовой механики.— М., 1976.

² Stapp H. P. Comments on «Locality Bell's Theorem and Quantum Mechanics» // Found. Phys. 1985. Vol. 15, N 9.

³ Панченко А. И. Философия, физика, микромир.— М., 1983.

⁴ Гриб А. А. Нарушение неравенств Белла и проблема интерпретации квантовой теории // Философские исследования оснований квантовой механики.— М., 1990.

⁵ Цехмистро И. З. Парадокс ЭПР и концепция целостности // Вопросы философии. 1985, № 4, с. 89—94; Концепция целостности — Харьков, 1987.

Ще менш розробленою в літературі є проблема узагальнюючого опису імплікативних зв'язків у природі та мисленні. Деякі дуже істотні аспекти цієї проблеми розглядаються в роботі В. І. Штанько⁶.

В цілому рівень розробки теми можна назвати невисоким, що, очевидно, пов'язано із слабкістю процесів взаємного проникання списів, що створюються з одного боку науками про мислення, а з другого — про природу. Проте саме до взаємодії та сумісного осмислення цих описів прагнули такі видатні мислителі нашого сторіччя, як Н. Бор і В. Гейзенберг.

Виходячи із сказаного про розробку вибраної теми, **мета дослідження** полягає у концептуалізації уявлень про імплікативний тип зв'язку. **Задачі**, що витікають звідси, такі:

- виявити імплікативні зв'язки у різних описах природи та інтелекту;
- прояснити основи їх існування, розкрити ті спільні риси реального світу і свідомості, на які вони вказують;
- експлікувати концептуальну схему розуміння фундаментальних особливостей дійсності, що знаходять прояви в імплікативних зв'язках;
- розкрити зміст поняття імплікативного зв'язку стосовно до розглянутих в роботі прикладів конкретно-наукових описів.

Методологічна та емпірична база дослідження. Емпіричну базу роботи складає розгляд матеріалів, які стосуються теми імплікативних зв'язків у фізиці, психології рефлексії, психолінгвістиці. Вибір саме цих галузей опису дійсності обумовлений вихідними методологічними установками, що спрямовують пошук і розгляд імплікативності у ті сфери, яким притаманні прояви цілісності.

Методологічну основу дослідження складають уявлення про об'єктивну закономірність у природі та концепція цілісності, що відображує властивість кінцевої нерозкладності світу на елементи і множини в квантовій фізиці (Н. Бор, В. Гейзенберг, О. Д. Александров, В. О. Фок, Дж. Холтон та інші). У роботі були використані деякі важливі ідеї методології психологічного вивчення процесу рішення творчих задач, почерпнуті з робіт Я. О. Пономарьова і Г. К. Середи.

⁶ Штанько В. И. Информация. Мышление. Целостность.— Харьков, 1992.

Новизна роботи полягає:

— у самому предметі дослідження, оскільки імплікативні зв'язки, що тільки входять до кола сучасних наукових уявлень, ще не були об'єктом спеціального вивчення;

— в обґрунтуванні укоріненості імплікативних зв'язків в самій дійсності, а не тільки у внутрішній логіці її опису; об'єктивною підставою цієї укоріненості стверджується фундаментальна властивість світу бути нерозкладною цілісністю, його кінцевою незводимістю до множини елементів та відношень;

— в експлікації принципової відмінності між реальністю актуально наявних властивостей і відношень та додаткової до неї реальності світа потенціальних можливостей, відношення і елементи якого не повністю здійснені, внаслідок нетривіальної цілісності, притаманної фізичному та психічному світу;

— в обґрунтуванні за допомогою вказаної цілісності логічного характеру імплікативних зв'язків, що відображують власну логіку актуалізації і перетворення потенціальних можливостей;

— в уточненні основ підхода до проблеми поширення концепції детермінізму, яка у додаток до причинних типів зв'язку (строго детерміністичних та імовірно-статистичних) повинна включити уявлення про імплікативно-логічний спосіб взаємозв'язку, притаманний реальності потенціальних можливостей в силу її кінцевої нерозкладності на множини.

На захист вносяться такі основні положення:

1. Запровадження в описі природи та інтелекту поняття імплікативних зв'язків має глибокі основи, оскільки воно явно відображує нетривіальну властивість дійсності не складатись (в кінцевому рахунку) з множин актуально існуючих елементів або відношень. Уявлення про імплікативність виникло в ході осмислення досягнень фізики як засіб опису ефектів, що можуть бути адекватно пояснені саме на основі специфічної цілісності квантових систем. Разом з тим імплікативні зв'язки дають можливість досліджувати цілісність дійсного світу у самому широкому спектрі її проявів, включаючи і людське мислення.

2. Аналіз психологічних описів рефлексії та мови дозволяє розкрити імплікативний характер зв'язків між процесами, що відбуваються в ході побудови рефлексивного уявлення або мовного висловлення. Викрита спільність дозволяє застосувати для інтерпретації

описів природи та інтелекту єдиною концептуальною схемою, яка базується на понятті про цілісність як кінцеву нерозкладність реального світу на елементи і множини.

3. Дослідження імплікативних зв'язків дозволяє експлікувати вказану цілісність як внутрішню узгодженість процесів, що протікають в світі відносно, не повністю здійснених елементів та відношень; відображених в описі потенціальними можливостями. Таким чином, цілісність, що фіксується за допомогою імплікативних зв'язків,— це цілісність процесу перетворення та здійснення потенціальностей, у якому лише умовно можуть бути виділені частини, що відповідають окремим відношенням опису.

4. Цілісність дійсності безпосередньо пов'язана з релятивізацією уявлень про реальне існування відношень, елементів та їх множин. Існування множини реальних відношень не завжди є актуальним. В ході процесу їх здійснення вони не мають місця «самі по собі» і можуть вважатися лише потенціальними. Тому навіть про такі, на перший погляд, завжди існуючі характеристики реального світу, яким відповідають фізичні спостережувані, не можна говорити, як про завжди і в повній мірі притаманні дійсності. Вони у проміжках між вимірами здійснені лише частково, і. е. відповідно до міри, відображеної в квантовому описі розподілом імовірностей.

5. Відкритий у роботі взаємозв'язок між встановленням цілісності та відносністю існування структурних відношень реальних систем підводить до того, що головною вадою класичної методології, яка робить її неприйнятною для опису цілісності, є намагання описувати будь-яку реальну взаємодію та зв'язок за допомогою деякої множини актуально заданих відношень. Розгляд імплікативних зв'язків, навпаки, ставить перед дослідником задачу опису цілісного процесу актуалізації та обґрунтування тверджень про існування тих чи інших реальних відношень.

6. Проведене дослідження свідчить, що логічний характер імплікативних зв'язків, який коріниться у фундаментальній цілісності буття, поширює уявлення про об'єктивні закономірності, які лежать в основі як мислительних, так і природних процесів.

Науково-практична значимість роботи.

Виконане дослідження дає результати, що поширюють сучасні уявлення про детермінізм і про прояви цілісності в описі природи та інтелекту. Проведений у роботі розгляд надає філософські основи для більш глибокого взаємного переймання фізичного пізнання

та наук про інтелект, а також формування загальної методології цілісності.

Результати роботи можуть бути використані у науковій діяльності, а також у ході викладання курсів філософії, філософії науки, філософських питань природознавства і техніки та у спеціальних курсах.

Апробація роботи. Результати виконаного дослідження подані у трьох наукових статтях, а також були доповідані на науковому семінарі кафедри теорії культури і філософії науки Харківського державного університету, на міждисциплінарному симпозиумі «Дух і Космос» (Харків, 1992) та на симпозиумі «Знання. Культура. Влада» (Харків, 1993).

II. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі дано обґрунтування вибору теми дисертації, вказуються мета та задачі дослідження, а також розглядаються питання, пов'язані з рівнем розробки теми, предметом та методом дослідження. Тут також дається робоче визначення імплікативних зв'язків, яке може бути використано для пошуку проявів імплікативності і надалі послужити підставою для більш глибокого осмислення цього феномену.

Від усіх останніх імплікативні зв'язки відрізняються тим, що вони принципово не можуть бути визнані обумовленими актуальним існуванням якогось структурного елементу або відношення реальності. Саме цей зміст далі буде вкладатись у їх назву, що походить від латинського слова «*implico*» — тісно зв'язую. Тут, щоб уникнути непорозуміння, треба відмежуватись від смислового аспекту, вираженого прикметником «*implicite*» — неявний.

Питання про вказаний тип зв'язків було поставлено у ході дослідження проблеми цілісності на основі концепції цілісності, яка розвивається у Харківському державному університеті.

Викритий в рамках цих досліджень генетичний зв'язок феномену імплікативності з фундаментальною властивістю світу бути в кінцевому рахунку цілим, а не множинним, визначив напрям пошуку проявів імплікативності: квантова механіка, психологія рефлексії, мовні явища. Ці галузі стали предметом вивчення в силу виявлення ними нетривіальних ефектів цілісності.

Перша глава роботи. «Пошук проявів імплікативності», яка складається з трьох параграфів, присвячена пошуку проявів імплікативності у вказаних галузях наукового знання.

У першому параграфі «Імплікативні зв'язки у квантовому світі» розглядається імплікативність, яка притаманна процесам, що відбуваються у мікросвіті та описуються квантовою механікою. Дослідження починається з обговорення кореляційного експерименту типу експерименту Ейнштейна-Подольського-Розна, в якому актуалізація визначеного значення фізичної спостережуваної, наприклад, спіна у першій частці двохчасткової системи, що розпалась, впливає на актуалізацію значення цієї спостережуваної у другій частці.

Квантова механіка припускає, що відстань між частками була настільки велика, а часовий проміжок між вимірами настільки малим, що ніяка фізична взаємодія, що розходитьса з (до-) світловою швидкістю, не могла бути актуальним референтом вказаного зв'язку. Такий зв'язок виходить за межі актуально-множинного зрізу дійсності і в той же час має рішуче значення для існування у ньому визначених структурних відношень, якими є фізичні спостережувані. Це дає підстави інтерпретувати його як імплікативно-логічний.

Альтернативний підхід базується на фізикалізмі, що укріпився у науковому суспільстві. Виступаючий у самих різних формах він так чи інакше збігається у головному: прагненні звести всяке буття до реальності фізикалій. Інакше кажучи, всяке судження про існування, на погляд вченого-фізикаліста, має бути твердженням про фізичну реальність, тобто, в кінцевому рахунку, зводиться до актуального існування фізичних об'єктів та відношень. Цей підхід виливається у квантовій фізиці у прагнення побудувати теорію із прихованими параметрами, тобто показати, що фізичні спостережувані не відображують фундаментальні структурні відношення дійсності, а можуть бути зведені до більш глибокого шару актуально заданих фізичних параметрів. Проте вихідна посилка фізикалізму серйозно підмивається експериментами по перевірці нерівностей Белла, які повинні були б виконуватись, за умови актуального існування у мікрооб'єктів властивостей, що відповідають квантово-механічним спостережуванам. Обчислення за правилами квантової механіки показують, що ці нерівності порушуються, що й підтверджується експериментами. Отже, якщо ми бажаємо зберігти в недоторканості основні принципи фізичної науки, що виступають фоновими припущеннями сучасної фізики, у тому числі і експериментальної перевірки нерівностей Белла, то теорії, побудовані на базі припущення про актуальне існування «саміх по собі» фізичних відношень, визначених для «частин» квантової системи, або, інакше кажучи, теорії з локальними прихованими параметрами повинні бути

відкинуті¹. А це, у свою чергу, підтверджує припущення про імплікативний, а не елементно-причинний характер зв'язку між процесами здійснення характеристик квантового опису реальності, оскільки припущення про фізичні нелокальні ефекти суперечать принципам релятивістської фізики. Порухення нерівностей Белла викриває неспроможність фізикалізму ще й тому, що вказує на притаманну мікросвіту несепарабельність, тобто цілісність. Аналіз нерівностей Белла підвів до розрізнення понять локальності і сепарабельності. Сепарабельність означає, що, просторово розділені системи мають роздільні реальні стани, а локальність — що стан системи може бути зміненим тільки локальними ефектами, що розходяться з до-світловими швидкостями. Д. Ховард показав, що теорії з прихованими параметрами, у яких задовольняються нерівності Белла, не тільки нелокальні, але й несепарабельні². Отже, порушення нерівностей Белла підводить до уявлення про притаманну мікросвіту несепарабельність. Вона означає, що актуальне буття на квантовому рівні є цілісним, незводимим до множини елементів «саміх по собі». Це, очевидно, суперечить звичайному намагання фізикалізму звести реальність до множин якихось актуально існуючих фізичних елементів.

Найважливішою рисою квантової механіки є неусувно імовірносний характер її завбачень.

Таким чином, все, про що йшла мова, набуває нового смислового аспекту. Експерименти, що підтверджують порушення нерівностей Белла, свідчать не тільки на користь неіснування якихось прихованих, але реальних характеристик квантових об'єктів, але і про своєрідний «онтологічний» статус потенціальних можливостей у квантовому описі. Тільки вони можуть бути визнані притаманними системі в проміжках між вимірами. Тому імплікативно зв'язаними виявляються не актуально існуючі характеристики, а потенціальні можливості їх здійснення, відображені відповідними імовірностями. Як видно, імовірносний характер квантового опису не тільки надає певні особливості розглядаємій імплікативності, а невідривно, генетично зв'язаний з її проявленням. Отже, прояснення смислу імовірностей у квантовій теорії означає разом з тим поглиблення наших уявлень про імплікативність у її основах.

У другому параграфі першої глави «Імплікативність у природі рефлексивно-інноваційних процесів» проводиться пошук проявів

¹ Див. про це роботу Тягло О. В. Эпистемологическая загадка Белла // Проблемы методологии постклассической науки.— М., 1992.

² Howard D. Einstein on Locality and Separability // Stud. Hist. Phil. Sci.— 1985. Vol. 16, N 3.

імплікативності у явищах людської свідомості. Тут розглядаються моделі опису творчої рефлексії А. Пуанкаре, В. О. Лекторського, С. Ю. Степанова та І. М. Семенова, А. А. Яковлева. З метою знайти спільні закономірності описів, робиться виділення у кожному з них основних структурних відношень та розглядаються характерні особливості їх існування. У ході зіставлення стає очевидно, що в описах рефлексії спостерігаються такі спільні риси:

1. Опис рефлексивно-інноваційного процесу¹ завжди містить відношення, існування яких не актуально, а лише потенціально можливо. Ці відношення принципово не можуть бути представлені у вигляді актуально заданих елементів. Отже, можна казати про непозбутню неповноту відображення процесу рефлексії в рамках актуального існування і неіснування відношень опису.

2. В описі за допомогою множини актуально заданих основних структурних відношень рефлексія як акт створення нових форм свідомості шляхом замикання розумової діяльності на себе завжди розпадається на дві принципово незводимі у даному описі системи уявлення: початкову та кінцеву. Вказані простори спостереження відображають процес рефлексії додатково один до одного, а перехід між ними має вигляд стрибка.

3. Не дивлячись на те, що зв'язки між початковим та кінцевим рефлексивними уявленнями не можуть бути зумовленими якими-небудь актуально заданими елементами, вони все ж таки є, і своїм існуванням вони визначають хід рефлексивно-інноваційного процесу. Завдяки цим, випадającym з актуально-множинного опису зв'язкам, рефлексивні уявлення, що завершують акт самоусвідомлення, конституують все теж неповторне «Я», а результатом переосмислення основ мислення стає уявлення все тієї ж мислимої дійсності. Таким чином, зв'язки, про які йде мова, служать основою внутрішньої узгодженості рефлексивних уявлень.

4. З теоретичного розгляду рефлексії в просторі актуально існуючих відношень випадає завжди притаманна їй властивість цілісності, як неможливості вичерпного відображення рефлексивного процесу у вигляді множини актуально наявних елементів.

Відношення, що визначають ці елементи, виявляються у кульмінаційному моменті рефлексивно-інноваційного процесу «злитими» в єдиному перетворенні, і тому не підлягають аналізу, не розчленовуються.

¹ Під рефлексивно-інноваційним процесом розуміється процес тотального перетворення основ мислення в результаті рефлексії.

Вказані висновки дають підстави стверджувати, що між рефлексивними уявленнями свідомості існують імплікативні, не обумовлені ніякими актуальними відношеннями зв'язки. Вони забезпечують перетворення цих уявлень, зумовляючи актуалізацію основних структурних відношень, які їх конституують. Відбувається за висловленням С. Ю. Степанова та І. М. Семенова, «переосмислення всіх мислених змістів», в якому суб'єкт «здійснює себе немов би заново»¹. Проте при цьому зберігається вихідна унікальна цілісність свідомості. Ефектами цієї цілісності і виступають імплікативні зв'язки, які, по суті справи, можуть розглядатися, як відображення внутрішньої узгодженості потенціальних можливостей актуалізації відношень, що конституують рефлексивні уявлення.

У третьому параграфі першої глави «Імплікативні передумови мовного виразу думки» продовжується пошук імплікативних зв'язків, притаманних людському інтелекту, на матеріалі дослідження мови як природного засобу вираження розумових процесів. При цьому мова розглядається як один із зовнішніх планів представлення мислення. Розділивши, наслідуючи традицію М. К. Мамардашвілі, думку як уявлення, належне до знаково-предметної області, та думку як живе створення таких уявлень, можна стверджувати, що конструювання думки як уявлення відбувається за допомогою засобів мови, і тому, як писав Б. Уорф, «схожі фізичні явища дозволяють створити схожу картину світу тільки при схожості або принаймні співвідносності мовних явищ»². В той же час, жива думка не існує у вигляді актуально заданих відношень або елементів, вона створює їх, і тому не може бути зведеною до побудованого за їх допомогою уявлення. Мовне уявлення думки не містить і не виражає «живої сили на здійснення», яка притаманна думці в процесі її актуалізації.

Як відомо, Соссюр виділяв два класи мовних явищ: віднесення слів до визначених мовних категорій (вироблення парадигмальних відношень) та об'єднання їх у зв'язане висловлення (здійснення синтагматичних відношень, властивих лексичній одиниці як цілому).

Ми вважаємо, що парадигмальні та синтагматичні відношення можуть розглядатися як основні структурні компоненти, конститууючи мовне уявлення думки.

¹ Степанов С. Ю., Семенов І. Н. Психологія рефлексії: проблеми та дослідження // Вопросы психологии. 1985, № 3.

² Уорф Б. Наука и языкознание // Новое в зарубежной лингвистике.— М., 1961.

В ході розгляду парадигмальних відношень на матеріалі досліджень О. Р. Лурія¹, а також уявлень про вербальні мережі Т. М. Ушакової, Н. Д. Павлової та І. А. Зачесової² стає ясно, що парадигмальна взаємодія між словами зумовлена не якимись конкретними факторами, які могли б бути виділені шляхом аналізу мовної структури. Вибіркові зв'язки між процесами актуалізації тих чи інших парадигмальних відношень не є зумовленими ніякими актуально заданими властивостями мовних елементів.

Те ж саме можна сказати відносно до актуалізації синтагматичних відношень. Синтагма — своєрідний гештальт, цілісність, в якій різні мовні елементи нерозривно пов'язані між собою. Зв'язки, про які йде мова, зумовлюються невиразною в просторі актуально існуючих відношень цілісністю процесу їх актуалізації. Відображенням цієї цілісності в мовному плані представлення думки є одиничність, нероздільність синтагми, що спонукала ще А. А. Потебню висловлювати судження, що одиницею мови є не стільки саме слово, скільки реальне сполучення слів.

Проведене в роботі дослідження основних структурних відношень мовного плану уявлення думки дозволяє зробити такі висновки:

1. В основі мовних явищ лежать зв'язки, які можуть бути віднесені до категорії імплікативних.

2. Вони зв'язують процеси здійснення окремих елементів та відношень мови, забезпечують цілісність мовного уявлення думки та зумовлюються єдністю процесу актуалізації всякого такого уявлення.

3. Імплікативність зв'язків між процесами здійснення мовних відношень та елементів представлення думки у мовному плані свідчить про те, що цілісність мовного акту та змістовна цілісність тексту є невиразною в термінах самого мовного представлення, множинного за своєю природою.

4. Динамічний опис мово-думки як процесу повинен спиратись на імплікативні закономірності виникнення мовних відношень та, в кінцевому рахунку, цілісність самого уявлення. Ці закономірності ще тільки доведеться виявити.

У другій главі «Онтологія імплікативності» робиться спроба узагальнення відомостей, одержаних у ході досліджень, початих у

¹ Лурія А. Р. Основные проблемы нейролингвистики. М., 1975.

² Ушакова Н. Д., Павлова Н. Д., Зачесова И. А. Психологические исследования семантики речи // Вопросы психологии. 1983, № 5.

попередніх параграфах, а також будується концептуальна схема, що експлікує онтологію імплікативності.

У першій главі роботи у всіх розглянутих описах досліджуваних сфер дійсності були виділені основні структурні відношення, що конституюють множинні по своїй суті її уявлення. Ці відношення є основними у тому розумінні, що розглянуті конкретно-наукові уявлення не можуть бути поширені так, щоб звести дані відношення до якихось більш глибоких структурних одиниць, що мають реальні референти. Замість того, щоб шукати ці більш глибокі структурні шари, як того потребує ідеологія наукового редуccionізму, ми розглядаємо виявлені зв'язки між основними відношеннями опису як імплікативні, тобто обумовлені тільки притаманною дійсності цілісністю, а не множиною актуально існуючих властивостей та елементів.

У першому параграфі другої глави «Імплікативні зв'язки як закономірності актуалізації реальних відношень» вихідною філософською інтуїцією, що дозволяє об'єднати такі різноманітні області опису дійсності, як людське мислення, мову та квантову фізику, є переконання, що ніякі реальні відношення, що представляють дійсність у різних випадках опису, не можуть вважатися актуально існуючими до їх безпосереднього здійснення. Так квантово-фізичні відношення (спостережувані) не складають мікросвіт, не іманентні йому, вони лише можуть актуалізуватися. Так рефлексивні мислительні відношення не складають дійсність свідомості, а лише представляють її у просторі рефлексивного спостереження. Так мовні відношення не складають процес мовного висловлювання, а актуалізуються на останньому етапі мовного представлення. Взагалі дійсність не вичерпується існуючими у ній відношеннями, не зводиться до них у силу постійно притаманного їй момента перетворення цих відношень, при розгляді якого вона виявляє нетривіальну властивість цілісності, непредставимості у вигляді множини. Із невизначеності перетворення відношень та елементів дійсність переходить у відповідних ситуаціях до станів з наявними реальними елементами та відношеннями. Це і є здійснення. Воно з'єднує притаманні дійсності моменти існування та перетворення відношень, що її конституюють. Додатковість цих двох сфер дійсності відображується у розглянутих прикладах описів. У квантовому світі вона фіксується як неможливість представити реальність експериментальної ситуації у проміжках між вимірюваннями за допомогою актуально існуючих відношень. У психології ця додатковість двох моментів дійсності відображається, наприклад, у запропоно-

ваному У. Джемсом розділенні «стійких» та «транзитивних» частин «потіка свідомості»¹. Розглянуті приклади мають справу з взаємозв'язком виділених аспектів дійсності, тобто із здійсненням реальних відношень, що відповідають різним її відображенням. А імплікативні зв'язки, виявлені між такими відображеннями, не будучи обумовленими ніякими актуальними відношеннями, виступають таким чином, як логічні закономірності їх здійснення, при цьому вони виражають не втутрішню логіку опису, що будеться спостерігачем, а власну логіку дійсності, що визначається. Вони не можуть бути зведені до жодного з типів зв'язку між вже здійсненими елементами та відношеннями деякого представлення, оскільки їх дія закінчується після того, як ці елементи та відношення стають повністю актуалізованими.

Розгляд, проведений у першому параграфі другої глави, підводить до нового визначення імплікативних зв'язків, як обумовлених властивістю цілісності буття, внутрішніх зв'язків процесу актуалізації відношень, що відповідають основним структурним елементам опису реальності та виражають логіку здійснення цих відношень.

У другому параграфі другої глави «Феномен цілісності як передумова імплікативних зв'язків» розглядається питання про походження імплікативних зв'язків та розгортається подальша побудова концептуальної схеми їх осмислення. Тут підкреслюється, що, оскільки імплікативні зв'язки діють у ході здійснення реальних відношень, їх джерело не може бути знайдено у самому побудованому за допомогою цих відношень актуально-множинному описі реальності, воно повинно знаходитись поза межами будь-якого з таких списів. Це джерело або джерела у світлі вихідної філософської інтуїції є особливостями актуалізації відношень та елементів дійсності.

Одна з таких особливостей, викрита у ході інтерпретації квантово-механічного представлення природи, розглядається у роботах Н. Бора, Д. Бома, В. Гейзенберга, П. Теллера, О. Д. Александрова, В. О. Фока, О. І. Панченка, І. З. Цехмістро, О. В. Тягло та інших авторів. Мова йде про феномен квантової цілісності, незводимості мікросвіту до множини елементів, частин та відношень. У роботі вказується, що концепція цілісності як немножинності може бути фундаментом обґрунтування явища імплікативності. І насправді, виробляючи опис дійсності, ми намагаємось виділити та зафіксувати як актуально існуючі деякі елементи та відношення. Однак можливості такого виділення обмежені притаманною світу властивістю пі-

¹ Джемс У. Психологія.— М., 1991.

лісності. Тому існування цих відношень та елементів виявляється не завжди актуальним. До їх безпосередньої актуалізації, про них можна говорити тільки як про потенціальні можливості, які в силу вихідної цілісності виявляються скорельованими. Інакше кажучи, імплікативні зв'язки є слідами цілісності у по суті множинному описі світу. З іншого боку, властивість дійсності бути єдиним, не складатись з множини і не зводиться до неї виступає як їх природний носитель. Як показано у роботі, все це може бути проілюстровано за допомогою розглянутих у першій главі прикладів опису дійсності як у квантовій фізиці, так і в науках про інтелект.

Крім обґрунтування імплікативності за допомогою цілісності, тут також ставиться та вирішується питання про те, як виступає зміст поняття про цілісність у контексті розгляду імплікативності. Показується, що цілісність виражається у ньому, перш за все, як характеристика процесу реалізації відношень, що конституюють дійсність. Цей процес реалізації не може бути розділеним на окремі процеси здійснення, що відповідають потенціально можливим відношенням світу, в силу іманентних йому імплікативних зв'язків. Виділення в ньому таких потенціальних можливостей супроводжується фіксацією їх взаємної співвідносності. При цьому, у світлі інтуїції здійснення, потенціальне існування розуміється не тільки як раціонально визначена потенціальна можливість чогось неіснуючого стати існуючим. Потенціальність у даному випадку онтологічно підкріплюється тим, що їй відповідає часткова здійсненість відношення, що розглядається. Тому, якщо кожному потенціальному відношенню опису може бути поставленою у відповідь деяка міра, що виражає імовірність його актуалізації, то ця імовірність може бути інтерпретована, як міра здійснення даного відношення. Звідси виходить, що імплікативні зв'язки у запропонованій концептуальній схемі не є якимись загадковими і зовсім непредставними у їх дії, зв'язками, що фіксуються тільки *post factum*. В описі процесу актуалізації вони мають бути зафіксованими як обмеження, що накладаються на міри здійснення відношень реальності. Таким чином, імплікативні зв'язки відкривають шлях до цілісності як немножинності буття крізь нероздільний від цієї цілісності її прояв у внутрішній взаємоузгодженості здійснення реальних відношень.

У третій главі «Смисл конкретних проявів імплікативності» розглянутий вище підхід до проблеми імплікативності та побудована концептуальна схема застосовується до вже досліджених раніш прикладів опису дійсності. Робиться спроба показати, як запропоновані абстрактні виклади можуть бути використані в осмисленні конкретно-наукових уявлень.

У першому параграфі третьої глави «Інтерпретація квантово-механічної імплікативності» на основі запропонованої пояснювальної моделі робиться експлікація квантово-механічної імплікативності. Вона починається з розглядання аргументів на користь звертання до філософського підходу, що будується на інтуїції неадекватності актуального існування елементів та відношень. Такими аргументами проти фізичного реалізму є, наприклад, заперечення, що приводить А. Садбери¹. Вони викривають незадовільність фізикалістського підходу до питання про смисл вектора стану, квантового індетермінізму та несепарабільності.

Слідуючим кроком після прийняття пропозиції про відносну здійсненість у ході актуалізації реальних відношень квантового світу, що відображуються в описі фізичними спостережуваними, є розтлумачення потенціальності цих відношень. Вона, згідно з запропонованою концептуальною схемою, розуміється як відносна здійсненість, якій відповідає деяка міра. Ця міра у квантовому описі виступає як імовірнісна міра для даної потенціальної можливості. Таким чином, ми підходимо до твердження, що імовірність у квантовому описі є міра здійснення визначених відношень та характеристик (такі як імпульс, координата і т. і.). Потім на основі подальшого дослідження проблем, стосовних до інтерпретації таких ключових моментів квантової механіки, як проблема вимірювання, редукції хвильової функції та ЕПР-парадокс, робляться висновки, які повинні розглядатись як результати застосування до квантового опису запропонованої схеми розуміння. Ця схема, якщо вона буде доповненою до засобів розуміння, що є на даний момент, може, на нашу думку, допомогти більш повному осмисленню проблем і досягнень квантової фізики. Висновки, про які йде мова, такі:

1. Імплікативні зв'язки, що виявляються в описі ЕПР-експериментів та феномена редукції хвильової функції, є відображенням зв'язків між лише відносно самостійними процесами актуалізації відношень дійсності.

2. Імплікативні зв'язки виявляють фундаментальну властивість цілісності як кінцевої немножинності квантових систем, що виділяються в описі мікроявищ, оскільки ці зв'язки вказують на відносієність існування реальних відношень, і тому обмеженість виділення у квантовому світі елементів та множин.

3. Імплікативні зв'язки відображають вказану цілісність як внутрішню взаємоузгодженість мір здійснення фізичних відношень. Ця

¹ Садбери А. Квантовая механика и физика элементарных частиц.— М., 1989.

внутрішня взаємоузгодженість, незважаючи на її логічний, а не елементно-фізичний характер, є виразом закономірностей реального здійснення властивостей квантових систем, відображених в описі.

4. Подальше вивчення імплікативних зв'язків і структур квантового світу повинно відбуватись у напрямку більш детальної експлікації процесу здійснення відношень реальності, який відображується в описі як перехід від потенціального до актуального існування властивостей квантових систем. Цей перехід об'єднує додаткові і взаємообумовлені аспекти актуального існування фізичних відношень та імплікативно-логічного перетворення відповідних до них мір здійснення.

У другому параграфі третьої глави «Смисл імплікативних зв'язків в описі рефлексуючої свідомості» зроблено спробу експлікації смислу імплікативних зв'язків в описі рефлексії. Як видно з попереднього розгляду, визначені мислительні відношення або конституенти рефлексивного уявлення не є відношеннями між наперед актуально заданими і постійно притаманними «потoku свідомості» змістами. Навпаки, у ході рефлексії ці останні є результатом **актуалізації** мислительних відношень. Тому рефлексивний процес розпадається в описі на незводимі один до одного уявлення, а, при переході від одного з них до слідуючого, суб'єкт здійснює себе немов би заново. Приклади описів рефлексивно-інноваційного процесу, розглянуті у першій главі, свідчать на користь того, щоб вважати мислительні відношення у «транзитивних» частинах «потoku свідомості» не повністю, а лише частково актуалізованими. Ці транзитивні частини і дають «стрибок» при переході від одного з рефлексивних уявлень до іншого, в силу відсутності в них якогось повністю здійснених елементів та відношень. У даному параграфі обгрунтовується, що за необхідністю множинні рефлексивні уявлення не можуть виразити вихідної цілісності перетворення мислительних відношень. Ефектами цієї цілісності є імплікативні зв'язки, що розуміються як внутрішні закономірності актуалізації рефлексивних уявлень.

Порівняння запропонованого підходу до проблеми самоосмислення з підходами В. О. Лекторського та М. Полані дозволяє пояснити функції імплікативних зв'язків. Завдяки їм, здійснення уявлення в акті рефлексії проходить як визначення внутрішньо узгодженої системи «смыслових рамок», що виступає як своєрідний гештальт, який цілком замінює попередні уявлення. Однак уявленням у свідомості може бути лише те, що в ній повністю актуально здійснилось. Тому, коли уявлення розглядається як результат рефлексії, імплікативні зв'язки та частково здійснені мислительні

відношення виявляються зовні його, оскільки перші скінчили свою дію, а другі або повністю актуалізувались, або зникли.

Завдяки тому, що імплікативні зв'язки виражають закономірності здійснення рефлексивних відношень, вони, як показується в роботі, відкривають шлях до розгляду цілісності створюючого себе «Я», тобто особистості. Підтвердження цьому можна вбачати, наприклад, аналізуючи метод так званих «особистосних конструктів», запропонований Дж. Келлі.

Подана інтерпретація рефлексивних процесів на основі уявлень про імплікативність дозволяє припустити, що більш глибокого осмислення унікальної цілісності людського «Я» в рамках психологічних досліджень можна добитись шляхом вивчення імплікативних за своєю суттю закономірностей здійснення у свідомості індивіда рефлексивних відношень. Для теорії конструктів це означало би дослідження взаємозв'язків між процесами їх актуалізації і девальвації.

У третьому параграфі третьої глави «Імплікативні структури і мовний вираз думки» запропонована концептуальна схема застосовується до деяких основних проблем опису мовного виразу мислення. Дотримуючись обраного підходу, мова як план вираження розуміється як простір здійсненості думки як структури з актуально заданих мовних елементів. І, навпаки, живий стан мовлення як мислення, що актуалізується у текстовому плані, характеризується неповною здійсненістю відношень, що виділяють у ньому лексичні одиниці (слова, синтагми і т. і.). Як показано у роботі, все це добре узгоджується з результатами досліджень мови, проведених О. Р. Лурія, Дж. Лакоффом, Т. М. Ушаковою, Н. Д. Павловою, І. А. Зачесовою та іншими вченими. Запропонована у другій главі роботи модель здійснення думки як поступового конституювання мислительних відношень, що виділяють елементи свідомих уявлень, підтверджується розглядом процесу мовного висловлювання. Він, по О. Р. Лурія полягає в обмеженні та селекції потенціальних мовних відношень. Виявлені у ході розгляду цього процесу імплікативні зв'язки між моментами актуалізації різних мовних відношень обумовлюються вихідною цілісністю здійснення думки у мовному висловлюванні, якій відповідає фіксуема зовні цілісність мовних утворень. Як приклади розкриття останньої у роботі розглядаються теорія фреймів (Ч. Філмор), а також теорія лінгвістичних гештальтів (Дж. Лакофф). Однак розгляд імплікативних зв'язків свідчить перш за все на користь цілісності процесу актуалізації мовних відношень, а неможливість мовних утворень розглядається як похідна від неї.

Запропонована інтерпретація мовного висловлювання доповнюється у роботі інтерпретацією розуміння тексту, в основі якої ле-

жить те ж уявлення про актуалізацію мовних відношень. Головним змістом розуміння тексту є, таким чином, не організація і структурування готових смислових рамок, а їх здійснення у процесі осмислення. Оскільки ми припускаємо, що процес актуалізації мовних відношень конституційований імплікативними зв'язками, здійснення таких відношень, що відповідають тексту, який розуміється, потребує перебудови **усієї** системи елементів мовного плану. Це не є просте доповнення системи мовних відношень. Саме у цьому полягає суть розуміння даного слова як визначення його місця у мовному виразі і його відношень з іншими елементами останнього. Таким чином, ми, очевидно, підходимо до цілісності як внутрішньої узгодженості процесу розуміння тексту і як незводимості його до множинного за своєю суттю накоплення інформації.

У висновку підкреслюються такі результати проведеного дослідження імплікативних зв'язків в описі природи та інтелекту:

1. Імплікативні зв'язки виражають власні закономірності цілісного світу. Вони не є наслідком логіки спостерігача, що створює її опис, і тому не можуть бути виключені з останнього шляхом послідовного запровадження ідеї класичного реалізму.

2. Викриття притаманної мікросвіту та внутрішньому світу свідомості імплікативності обмежує сферу застосування класичної методології. Воно вказує на її неспроможність там, де виявляється неадекватним уявлення про актуальне існування множини основних структурних відношень та елементів реальності.

3. Поняття імплікативного зв'язку поєднує у собі риси, що традиційно вважались притаманними або спостерігачеві, або реальності, що спостерігається: з одного боку воно виражає зв'язок між реальними процесами здійснення відношень, що конституують дійсність, а з другого — закріплює за ним специфічно логічний характер, що витікає з фундаментальної властивості цілісності буття, яка зовні фіксується як відсутність якого-небудь елементного причинного носителя зв'язку.

4. Запропонована у роботі концептуальна схема, що базується на ідеї здійснення і перетворення основних структурних відношень реальності, дозволяє з нового боку подивитись на проблему цілісності дійсності. При цьому цілісність як передумова існування імплікативних зв'язків постає, як немножинність, нерозділима єдність процесу здійснення відношень реальності.

5. Експлікація нетривіальної єдності світу, що виходить з уявлення про імплікативні зв'язки, дозволяє не тільки зафіксувати не-

адекватність абстракції множини відносно до розглянутих явищ дійсності, але й робить можливим змістовний опис цілісності.

6. Результати роботи можуть служити для поширення уявлень про загальний зв'язок та взаємодію шляхом доповнення елементно-причинних типів зв'язку імплікативно-логічним, єдиним джерелом існування якого є притаманна світу властивість бути нерозділюмою цілісністю.

За темою дисертації автором опубліковані такі роботи:

1. Грилихес Д. В. О значении операторности квантово-механических наблюдений // Вестник ХГУ, 1992, № 373, с. 69—74.
2. Грилихес Д. В. Импликативные структуры в описании рече-мысли // Сборник научных работ аспирантов ХГУ, Харьков, «Основа», 1992, с. 96—99.
3. Грилихес Д. В. Идея целостности в основе идеографического описания рефлексирующего сознания // Вестник ХГУ, 1993, № 379, с. 17—22.
4. Грилихес Д. В. Вероятность в квантовом мире: нетрадиционный подход // Дух и Космос. Тезисы докладов и выступлений междисциплинарного симпозиума. Харьков, 28—30 сентября 1992 г., Харьков, с. 82.
5. Грилихес Д. В. К вопросу об осмыслении импликативных связей в описании действительности // Знание. Культура. Власть. Тезисы выступлений на конференции молодых ученых. Харьков, «Основа», 1993, с. 61—63.

Підписано до друку 28.01.94 р. Формат 60 x 84 ¹/₁₆

Папір друк. Друк високий. Умовн. друк. арк. 1,32. Тир. 100, Зам. 4-51.

Друкарня ХТЗ.

460646

